

- ROSS, JOHN ROBERT (1969), Guess who. In: BINNICK, ROBERT I. – DAVISON, ALICE – GREEN, GEORGIA M. – MORGAN, JERRY L. (eds), Papers from the Fifth Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society. Chicago Linguistic Society, University of Chicago, Chicago, III. 252–286.
- SZABOLCSI ANNA – LACZKÓ TIBOR (1992), A főnévi csoport szerkezete. In: KIEFER FERENC (szerk.), Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan. Akadémiai Kiadó, Budapest. 179–298.

ANDRÁSI KRISZTINA

**Bárdosi Vilmos: Szólások, közmondások eredete
Frazeológiai etimológiai szótár**

A magyar nyelv kézikönyvei XXVII. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 2015. 746 o.

A magyar lexikográfiai irodalom viszonylag sokáig elhanyagolta a frazeológiai egységek leírását. Így fordulhatott elő, hogy a 19. században megjelent számos szólás- és közmondásgyűjtemény (pl. DUGONICS ANDRÁS, ERDÉLYI JÁNOS, SIRISAKA ANDOR munkái vagy MARGALITS EDÉNEK a millennium évében megjelentetett terjedelmes gyűjteménye után a 20. században csupán egyetlen igazán jelentős kompendium született: O. NAGY GÁBOR Magyar szólások és közmondások című frazeológiai szótára. Ez viszont sokkal használhatóbb volt az eddigieknél, hiszen a kifejezések jelentését is megadta, sőt stílusminősítéseket is tartalmazott. Az 1976-ban megjelent munka sokáig számított etalonnak a magyar frazeológiai kutatásban, ugyanakkor felhasználhatóságát némileg rontotta az a tény, hogy nagyon sok tájnyelvi és régies adatot közölt, míg a mai köznyelvből és főként a szlengből való állandósult kifejezést jóval kevesebbet. Ennek ellenére viszonylag sokáig kellett várni, míg korszerűbb nyelvi anyagon alapuló frazeológiai szótárak is megjelentek a könyvkiadásban. A 21. század eleje azonban komoly pezsgést hozott ezen a téren, ugyanis rövid időn belül négy terjedelmes frazeológiai szótár is napvilágot látott (BÁRDOSI VILMOS és FORGÁCS TAMÁS szótárai 2003-ban, T. LITOVKINA ANNA közmondásgyűjteménye 2005-ben, SZEMERKÉNYI ÁGNES gyűjteménye pedig 2009-ben).

A szólások és közmondások lexikográfiai feldolgozása, szócikkbe rendezése, vonzataik feltüntetése, sőt FORGÁCS illetve LITOVKINA munkáiban szövegpéldákon keresztül való bemutatása kétségtelenül igen pozitív hozadék ezeknek a terjedelmes szótáraknak. Ugyanakkor azonban a szóláskutatásnak van egy olyan nyelvtörténeti vonulata is, amely a különböző kifejezések művelődéstörténeti háttérét vagy korábbi irodalmi forrását tárja elénk. A magyar nyelvészeti, kultúrtörténeti és folklórisztikai szakirodalom is igen gazdag ilyen munkákban, amelyekre azért van szükség, mert a frazeológiai egységek jelentős része átvitt értelmű, s bár néha viszonylag könnyű érteni a képi háttérét (pl. *az ár ellen úszik, szorosabbra fogja a gyepelét, nem esik messze az alma a fájától* stb.), igen

sok olyan kifejezés található, amelyeknek a háttérben valamilyen mára kihalt szokás, munkafolyamat, anekdota található, ezért csak különböző segédtudományok segítségével fejthetők meg, sőt számos esetben így sem lehet egyértelmű magyarázatát találni az illető frazémának (pl. *disznaja van, nagy feneket kerít vminek, kiteszik a szűrét, eben gubát cserél* stb.).

A tanulmány formájában megjelent szólásmagyarázó munkák mellett több olyan gyűjtemény is napvilágot látott már, amelyekben ilyen írások eredményeit összefoglalva találjuk. Ezek egy része tematikusan épül fel (pl. KERTÉSZ MANÓ „Szokásmondások” című munkája), más részük a frazémák egy bizonyos típusának forrásait mutatja be (pl. szállóigék eredetét TÓTH BÉLA „Szájruul szájra” vagy BÉKÉS ISTVÁN „Napjaink szállóigéi” című gyűjteményei), míg O. NAGY GÁBOR – mondhatni – legendássá vált szólásmagyarázó könyve („Mi fán terem?”) főként közkeletű szólások magyarázatait foglalja össze. A fent említett újabb szólás- és közmondásszótárak között is vannak olyanok, amelyek az egyes szócikkek végén rövid magyarázatokat is közölnek (pl. FORGÁCS TAMÁS és SZEMERKÉNYI ÁGNES munkái).¹ Ezek azonban a szótári címszókba integrált jellegüknél fogva csak erősen kivonatos magyarázatok tudnak lenni, másrészt csak a címszóhoz kapcsolódó eredetmagyarázatokat tartalmazzák. Ehhez képest BÁRDOSI munkája sokkal bővebb anyagot tárgyal, gyakran már kihalt szólások magyarázatát is közli. Összesen 1800 kifejezés eredetéről olvashatunk a könyvben, amely A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárának (TESz) nyomdokain járva – nevében is felvállalva – egyfajta „Frazeológiai etimológiai szótár” (8) kíván lenni. Igazi mintájának azonban O. NAGY hasonló munkáját tekinti: „... legfőbb célom az volt, hogy az O. NAGY GÁBOR által a XX. század ötvenes-hatvanas éveiben megalkotott »mifántológia« és a 280 népszerű formában kidolgozott eredetmagyarázat (O. NAGY [1957] 2011) legjobb hagyományát folytassam” (10).

Ennek érdekében alapos mikrofilológiai elemzéseket végezve igyekszik „leírni azon frazémák keletkezésének, kialakulásának izgalmas nyelvi, művelődéstörténeti, történelmi, irodalmi, néprajzi, interkulturális körülményeit, amelyeknek átvitt értelme adott esetben jól ismert a nyelvhasználók körében, de a kifejezést alkotó szavak eredeti jelentéséből mégsem tudják a metaforikus értelmet levezetni, és így a frazéma eredete is homályban marad előttük” (10). (Megjegyzem, azért nemcsak demotiválódott kifejezések eredetmagyarázata szerepel a könyvben, hanem világosabb motivációjúaké is, pl. *kemény, mint az acél* vagy *kifogja a szelet vkinek a vitorlájából*, de ez utóbbiak száma csekély.)

¹ T. LITOVKINA ANNA szótárában is vannak a közmondások eredetére vonatkozó megjegyzések, de ezek inkább csak az adott kifejezés latin vagy egyéb nyelvi forrását tüntetik fel.

Az eredetmagyarázatokhoz BÁRDOSI a saját kutatásain túl felhasználta „a magyar és a nemzetközi szóláskutatás klasszikusainak (CSEFKÓ GYULA, GRÉTSY LÁSZLÓ, HADROVICS LÁSZLÓ, KERTÉSZ MANÓ, O. NAGY GÁBOR, TOLNAI VILMOS, TÓTH BÉLA valamint ALAN REY, GEORG BÜCHMANN, LUTZ RÖHRICH) eddigi megbízható eredményeit” (10), de feldolgozta „a Magyar Nyelv (1905–2014) és a Magyar Nyelvőr (1872–2014) folyóiratok eddig megjelent összes számának szólásetimológiai vonatkozású tanulmányait, magyarázatait” (uo.).

A kötetet rövid előszó vezeti be (7–13), ebben a munka célkitűzésén túl a kötet, illetve a szócikkek felépítéséről kapunk információkat. Ezt a rövidítések és jelek mutatója követi (14–15). A szótári részben olvashatók az alfabetikusan rendezett kifejezések eredetmagyarázatai (17–579), ezt a felhasznált források jegyzéke követi (581–627). Ebben előbb a rövidítve gyakran idézett írott és elektronikus források listája olvasható (583–586), majd az egyéb írott és elektronikus források jegyzéke (586–627).

A kötet utolsó részét négy különböző mutató képezi. A névmutatóban (631–657) a szólásmagyarázatokban előforduló fontosabb személynevek és földrajzi nevek szerepelnek a hozzájuk kapcsolódó legfontosabb információkkal együtt. A betűrendes frazémamutató (658–692) azok számára könnyíti meg a szótár használatát, akiknek nincs különösebb nyelvészeti felkészültségük, s így a vezérszavak szerinti rendezés miatt a szótári részben esetleg nehezebben találhatnak meg egy kifejezést. Ebben a mutatóban a kifejezés első eleme szerint vannak alfabetikusan elrendezve a szólások, s látható, hogy melyik elemükönél található meg az eredetmagyarázó részben. A harmadik mutató a kötetben tárgyalt frazémákat eredetük szerint rendezzi csoportokba (693–744). Ez a mutató részben a szakirodalomban frazeológiai tematikus csoportnak nevezett egységek szerint rendezi el a kötetbeli szólásokat, szállóigéket és közmondásokat (pl. babona, néphit, halászat, konyha, szakácsmesterség, orvoslás, vallás, hitvilág stb.), részben – főként az ismert szerzőjű kifejezések esetében – a kifejezés forrása szerint (pl. adoma, anekdota, mese, film, irodalom, kabarétréfa stb.). A negyedik mutató a Károli- és a Káldi-Biblia helyeinek, rövidítéseinek megfelelését tartalmazza.

Ami a szótár címszavait illeti, azok – ahogy fentebb is említettem – az ún. vezérszó köré szerveződnek, ezeket a frazeológiai szótárírás hagyományai alapján állapítja meg a szerző (a vezérszó a kifejezés első főnévi eleme, vagy ha főnév nincs a frazémában, akkor az első névszó, ha az sincs, egyéb szófaj). Az idegen nyelvből idegen alakban (azaz nem tükörfordításként) átvett kifejezések esetében azok első elemét tekinti vezérszónak (pl. *ab ovo* → *ab*). A tükörfordítással magyarul is használt kifejezések (főként szállóigék) esetében azonban az eredetmagyarázatok többször a magyar megfelelők címszavában tünteti fel, pl. *A horse! A horse! My kingdom for a horse!* ► Ló: (*Lovat, lovat,*) *országomat egy lóért!*

A frazémák szótári alakját „az általános szótárírási gyakorlatnak megfelelően általában a lehető legsemlegesebb alakban” (9) találjuk a szótárban. Feltünteti a szerző a kifejezések esetleges variánsait is. Az elhagyható elemeket kerek zárójellel jelöli, pl. *A (nemzetközi) helyzet fokozódik*, a cserélhető elemeket virgula választja el (*báránybőrbe bújt/öltözött farkas*), a szerkezeti változatokat pedig szögletes zárójel jelzi (*hiányzik egy kereke [nincs ki mind a négy kereke] [kevesebb van egy kerékkal]*).

A kifejezések mellett feltünteti a szótár azok kötelező és fakultatív vonzatait is (<*vki (vmiért, vmi miatt)*> *krokodilkönnyeket ejt/hulla(j)t*), ez nemcsak a magyart mint idegen nyelvet tanulók miatt fontos, hanem az anyanyelvűek helyes szóláshasználatát is segíti.

A kifejezések után dőlt betűs rövidítésekkel következnek a szótárban különféle lexikográfiai metainformációk, például, hogy milyen típusú frazémáról van szó (szólás, szóláshasonlat, szólásmondás, szállóige vagy közmondás). A *szólásmondás* terminusnak a *szállóigé*-vel való azonosítását ugyan nem tartom túl szerencsésnek, mert annak a magyar szakirodalomban inkább átfogó, összefoglaló értelme van, vö. pl. az ÉrtSz **szólásmondás** szócikkével: „Közismert, rendsz. átvitt értelmű állandósult szókapcsolat <a szólás(mód), szóláshasonlat, szójárás, szállóige és olykor a közmondás – nem szakszerű – összefoglaló megnevezéseként>” (6. kötet: 344).

További információk még a szótárban az átlagos köznyelvi használattól való eltérést jelző stílusminősítések (pl. (biz) = bizalmas, (rég) = régies, (vál) = választékos stb.).

A frazémák szótári alakját azok jelentésdefiníciója követi. Ebben a szerző törekedett a minél pontosabb, a kifejezések használatára is kiterjedő, gyakran értékelő mozzanatok is tartalmazó magyarázatokra. Poliszém kifejezések esetén az egyes értelmezéseket *a); b); c)* stb. jelöléssel adja meg. Az ún. pragmatikus helyzetmondatok és számos közmondás esetében – mint ismeretes – nem adható meg igazán a kifejezés denotatív jelentése, hanem inkább csak az a szituáció, beszédhelyzet, amelyben elhangozhatnak. Ezekben az esetekben a szótár kapcsos zárójelben tünteti fel ezeket a metanyelvi értelmezéseket, pl. *Mese habbal!* {hitetlenkedés kifejezése: ez hazugság, egy szót sem hiszek belőle!} (362).

A szócikkek következő, legfontosabb részét képezik az eredetmagyarázatok. Mint fentebb említettem, a kötetben összesen 1800 frazémának az eredetmagyarázata olvasható (ezeket a könnyebb áttekinthetőség érdekében a szócikken belül ♦ jel vezeti be), s további 778 frazéma esetében találunk utalásokat arra a címszóra, amelyik alatt az illető kifejezés eredetmagyarázata megtalálható. Ezek nagyrészt olyan kifejezések, amelyeket azok ún. vezérszava (többnyire a kifejezés első névszói eleme) alatt magyaráz meg a szerző, de feltünteti őket egy másik, nagyon karakterisztikus elemük alatt is (pl. **pirruszi győzelem** ► GYŐZELEM), vagy esetleg idegen eredetű kifejezést eredeti formájában is megadva

utal a magyar vezérszóra (pl. **Pecunia non olet** ► PÉNZ: *A pénznek nincs szaga*). Néhol azonban a kifejezések jelentésviszonyai teszik szükségessé az utalást, pl. **utolsó tangó Párizsban** ► KAPUZÁRÁS: *kapuzárás előtti [kapuzárási] pánik*. Ebben a példában erre azért van szükség, mert a szótár gyakran egyes kifejezések más nyelvekbeli megfelelőseit, sőt szinonimáit is közli: „A kapuzárási pánik metaforikus szinonimájaként több nyelvben is elterjedt az *utolsó tangó Párizsban* kifejezés is (FR. *le dernier tango à Paris*, NÉM. *der letzte Tango in Paris*, OL. *l'ultimo tango a Parigi*). Ennek forrása pedig Bernardo Bertolucci azonos című, 1972-ben bemutatott, egy fiatal lány és egy idősödő férfi viharos kapcsolatát ábrázoló és nagy botrányt kavart filmje, Marlon Brandóval és Maria Schneiderrel a főszerepekben” (266).

Az eredetmagyarázatok nagy része a felhasznált magyar és nemzetközi szakirodalom alapján egyértelműen megoldottnak számít. Ahogy BÁRDOSI is írja, ezek többnyire a közös európai kultúrkincre vezethetők vissza (ez lehet a Biblia: *fekete bárány, Nyomtató lónak/ökörnek nem kötik be száját*; a görög-római mitológia: *Erisz almája, trójai faló*; a történelem: *Hannibál a kapuk előtt van!*, *Eb ura fakó, Ugozca non coronat!*; az irodalom: *Ó, Rómeó, mért vagy te Rómeó?*; *fehérek közt (egy) európai*; a film: *Az élet nem habostorta, a burzsoázia diszkrét bája*), de számos esetben népszokások (*úgy készül, mint a Luca széke; bekötik a fejét*) vagy mindennapos megfigyeléseink is magyarázatul szolgálhatnak (*ritka, mint a fehér holló; sőt hint vkinek a sebére* stb. Nem kis számban találhatók azonban nyelvünkben olyan frazémák is, amelyeknek máig sincs egyértelmű, biztosnak tekinthető megfejtése, mert olyan kultúrtörténeti háttérük van, amely már már teljesen feledésbe merült, így velük kapcsolatban több magyarázat is felmerül (*dűlőre jut, fűbe harap, az orrában hordja a harangozópenzt* stb.). Ezek esetében BÁRDOSI – tisztázatlan, bizonytalan eredetűnek minősítve a kifejezést – a szócikkek magyarázó részében – ◊ jellel elválasztva – a szakirodalomban előforduló egymástól eltérő magyarázatokat is bemutatja, ez a szótár enciklopedikussága szempontjából mindenképpen dicséretes. A különféle véleményeket igyekszik egymással szembeállítani, s amennyire lehet, próbálja az általa legvalószínűbbnek tartott magyarázatot kiemelni.

Mint BÁRDOSI is írja, a „frazémák és azok eredetmagyarázatainak szótárszerű elrendezésén túl a szótár másik jelentős újítása, hogy írott és internetes források alapján érdekességként feltünteti a frazémák gyakoribb – elsősorban európai – idegen nyelvi megfelelőit is ott, ahol az alkotóelemek, a bennük szereplő képek, valamint a jelentések teljes azonossága vagy nagyfokú hasonlósága azt lehetővé tette, természetesen a teljességre való törekvés nélkül” (11). Ezeket a szócikken belül jól láthatóan elkülönítve a ◊ jel után találjuk meg.

További érdekes újítása még a szótárnak, hogy mivel egyes állandósult szókapcsolatok gyakran képezik művészeti alkotások, köztük festmények és szobrok témáját is, egyes szócikkekben ikonográfiai utalásokat is találunk. Ezeket a

□ jellel vezeti be a szerző, mint pl. az *aranyborjú imádása* kifejezés kapcsán: „□ Nicolas Poussin: *Az aranyborjú imádása*, 1633–1634 (London, National Gallery)” (48).

Minden szócikk végén – a 📖 jel után – megtaláljuk a bennük szereplő eredetmagyarázatok szakirodalmi forrásait. Ezek közül a gyakorta előfordulókat rövidítve közli a szerző (pl. ONG: 127–128), a többi esetben pedig a szakirodalomban szokásos jelölésmódot találjuk (pl. KERTÉSZ 1931: 12). A részletes bibliográfiai adatok – mint fentebb is láthattuk – a „Felhasznált források” című fejezetben találhatóak meg.

BÁRDOSI új szótára kitűnő, hiánypótló munka. Noha – mint fentebb is említettem – számos kiadványban olvashatunk szólásmagyarázatokat, de ennyit egy kiadványban összegyűjtve sehol. Külön érdeme a munkának, hogy a gyűjteményes munkák mellett két nagy nyelvészeti folyóiratunk szólásfejtéseit is feldolgozta, ezzel a szótár mintegy a TESz és az EWUng megfelelője lett a több szóból álló lexikális egységek körében, hiszen nem csupán a szólásmagyarázatokat olvashatjuk benne, hanem a vonatkozó szakirodalmi források lelőhelyét is megtaláljuk. Ezzel lehetővé válik, hogy – különösen a még nem egyértelműen megfejtett szólások esetében – a szakirodalmi munkákban a szócikkeknél részletesebben is elolvashassuk a felmerült magyarázatokat, s esetleg újabbakkal is előállhassunk. Persze azért egy ekkora munkába mindig becsúszhatnak apróbb pontatlanságok, hiányosságok. Így például a *meztanít vkit kesztyűbe(n) dudálni* szólás esetében BÁRDOSI a magyarázatokban megemlíti ezt a magyarázatot is: „BERNÁTH BÉLA hosszú lére eresztett, nehezen hihető magyarázata a nemi aktushoz kapcsolódó erotikus háttérrel sejtet” (282), azonban a szócikk végén felsorolt források közül hiányzik BERNÁTH „A szerelem titkos nyelvén” című könyve, melyben ezt a fejtegetést olvashatjuk (BERNÁTH 1986: 125–155). Igaz, nem nagy veszteségről van szó, mert a Magyar Nyelvben megjelent szólásfejtésben (FORGÁCS 2014: 326–332) magam is komolytalannak találtam a magyarázatot. Másrészt mivel az illető szólást nagyon sokféleképp magyarázzák, a szócikk végén így is kilenc szakirodalmi hivatkozás található, így nem olyan könnyen tűnhetett fel a szerzőnek, hogy egy munka kimaradt a felsorolásból.

Ami a szakirodalmi hivatkozásokat illeti, még két apró megjegyzést teszek. BV rövidítéssel BÁRDOSI saját feljegyzéseire hivatkozik: „BÁRDOSI VILMOS kéziratos anyaga” (583). Ez annyiban szerencsétlen, hogy, kézirat lévén, ez valószínűleg mások számára nem hozzáférhető. RORORO rövidítéssel pedig a Rowohlt Taschenbuch Verlag által megjelentetett szólásmagyarázó munkára hivatkozik, ami némileg szokatlan, hiszen a RORORO a kiadó saját rövidített elnevezése, s a többi betűszóval feltüntetett munka esetében BÁRDOSI vagy a szerző vagy a kötet címéből alkotja meg a rövid elnevezést. De itt is lehet mentséget találni az eljárás módra, hiszen a kötet szerzőjeként fantázianév szerepel (DR. WORT), s a két kötet címe sem szokványos (I. Klappe zu, Affe tot – II. Mich

laust der Affe. Woher unsere Redewendungen kommen). Ezzel együtt talán következetesebb lett volna akár W = Wort, esetleg WURK = Woher unsere Redewendungen kommen rövidítéssel hivatkozni erre a forrásra.

Ami a szócikkeket illeti, a vezérszó szerinti besorolással teljesen egyet lehet érteni, de egyes esetekben magam talán másik elemnél tárgyaltam volna bizonyos kifejezéseket. Az *érti/ismeri/tudja a dürgést [tudja, mi a dürgés]* (121) szó-lás esetében például BÁRDOSI utal a **dörgés** címszóra, s ott (118) tárgyalja a kifejezést. A magyarázatban – helyesen – utal is arra, hogy a szólás eredeti alakjában a *dürgés* szó szerepel, amely a fajdkakasnak a párzási időszakban hallatott *dürrögő* hangját idézi fel. Az eredetileg vadászati műszóként élő *dürgés* főnév azonban a nyelvhasználók szélesebb csoportjai számára értelmetlen, motiválatlan, így manapság egyre többször kicserélik a *dörgés* szóra. Mindez igaz is, sőt a Magyar Nemzeti Szövegtár (MNSz) adatbázisát megvizsgálva azt látjuk, hogy már valamivel többször is fordul elő a *dörgés* elem a kifejezésben. Ezért voltaképpen jogos, hogy a gyakorisági szempontokat figyelembe véve a *dörgés* címszó alatt szerepelteti BÁRDOSI a magyarázatot.² Ezzel együtt úgy gondolom azonban, hogy – éppen az eredetmagyarázat és a helyes használat okán – ebben az esetben talán szerencsésebb lett volna a **dürgés** címszó alatt tárgyalni a szólás keletkezését, s a **dörgés** címszónál utalni az eredeti komponenst tartalmazó szócikkre.

A magyarázatokban is találunk néhol pontatlanságokat, de ez is szinte természetes, hiszen ekkora szakirodalmi anyagot nem lehet mindenestől feldolgozni. De lássunk azért néhány példát!

BÁRDOSI szerint az *együtt üvölt a farkasokkal* „szólás Joseph Fouchénak, a forradalmi konvent biztosának, majd Napóleon köpönyegforgató politikájáról elhíresült rendőrminiszterének tulajdonított cinikus mondásából származik: »Il faut hurler avec les loups« [A farkasokkal együtt kell üvölni]. Fouché egész élete, politikai karrierje során ehhez a haszonleső, megalkuvó elvhez tartotta magát” (156). Eszerint szállóigével állunk tehát szemben, amely az 1759–1820 között élt Fouché mondása nyomán feltehetőleg inkább a 19. századtól vált ismertté. Nem tudom, BÁRDOSI-nak ebben az esetben mi volt a forrása, de lehetséges, hogy – fentebb már említett – saját kéziratos anyaga. A szintén a források között feltüntetett TRENCSENY KÁROLY-tól származó rövid közlemény (1900: 40–41) ugyanis német eredetűnek tartja nyelvünkben a kifejezést, de még inkább érdekes, hogy LUTZ RÖHRICH igen alapos „Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten” című három kötetes munkájában sem szerepel olyan adat, hogy Fouchénak lehetne tulajdonítani a fordulatot. Helyette azt olvashatjuk, hogy a

² Az Előszóban a szótár felépítését bemutatva éppen erre a szólásra hivatkozik a szerző, amikor ezt írja: „A ritkább szóalaknál utalás történik a gyakoribb alakra: **DÜRGÉS** ► **DÖRGÉS**” (9).

Man muß mit den Wölfen heulen 'A farkasokkal együtt kell üvölni' kifejezés már a késő középfelnémet kor óta kimutatható a németben, s szólásszerű változata is létrejött (*mit den Wölfen heulen*). RÖHRICH idézi például az 1445–1510 között élt ismert német prédikátort, Geiler von Kayserberget: „Mit den Wölfen muß man hülen” (vö. RÖHRICH 1992: 1742). Mindezek egyértelműen arra utalnak, hogy Fouché egy középkori mondást idézett pusztán ominózus kijelentésével. Egyébként erre utal az is, hogy a kifejezés egészen sok nyelvben megtalálható, maga BÁRDOSI is kilenc európai nyelvből idézi (pl. ang. *who keeps company with wolves, will learn to howl*, illetve *one must howl with the wolves*, holl. *hulien met de wolven in het bos*, lat. *ulula cum lupis, cum quibus esse cupis*). Mindez arra mutat, hogy egy széles körben elterjedt, inkább népi megfigyelésen alapuló kifejezéssel van dolgunk, s nem egy 19. századi szállóigével. Ezt erősíti még a RÖHRICH-nél található középkori fametszet is, amelyen egy férfi üvölt együtt három farkassal.³

A *Felülről jön az áldás* helyzetmondatot BÁRDOSI szintén egy szállóigéből eredezteti (34): „A manapság tréfás felhanggal használt mondás forrása Friedrich Schiller *Das Lied von der Glocke* [Ének a harangról] című (1799) híres költeménye első strófájának utolsó négy sora: »Von der Stirne heiß / Rinnen muß der Schweiß, / Soll das Werk den Meister loben, / Doch der Segen kommt von oben.« [Homlokról meleg / Verejték pereg: / Így vall a mű mestere, / Ám az áldást fentről kérje. – Gáspár Endre fordítása].” A szólásmondás idegen megfelelőiként is a német *Doch der Segen kommt von oben* és az olasz *La benedizione viene dal cielo* fordulatokat adja meg BÁRDOSI.

A magyarázattal azonban megint nem tudok teljesen egyetérteni. Igaz ugyan, hogy Schiller versében valóban a *Segen* 'áldás' komponens szerepel, azonban van a németben egy viszonylag közkeletű közmondás is ebben az értelemben: *Alles Gute kommt von oben*, azaz 'Minden jó felülről jön'. Ezt éppúgy használják, mint a magyar *Felülről jön az áldás* kifejezést, azaz ironikusan olyankor is, ha például egy erősebb zápor meghiúsít egy eseményt, vagy esetleg madárpiszok esik valakire (vö. RÖHRICH 1992: 1107). Az *alles Gute* szerkezet ugyan 'minden jó' jelentésű, de értelmileg teljesen megfelel az *áldás*-nak. Így magam inkább azon a véleményen vagyok, hogy valami hasonló esettel állunk szemben, mint az előbb Fouché-nak tulajdonított kifejezés esetében: feltehetően Schiller ezt az ismert közmondást alkalmazta versében, abba beépítve. Ezért is szerepel abban az okhatározó *denn* kötőszó, amely elég szokatlan volna egy közmondás elején. Hozzátehetjük még mindehhez, hogy WANDER „Sprichwörterlexikon” című munkája alapján létezett a németben a kifejezésnek *Alle gute Gabe kommt von oben* 'Minden jó adomány felülről jön' (1. kötet: 1311) és *Aller Segen*

³ Érdekes egyébként, hogy BÁRDOSI maga is feltünteti a szócikk végén a források között RÖHRICH munkáját, ám magyarázatában nem veszi figyelembe a benne foglaltakat.

kommt von oben 'Minden áldás felülről jön' (4. kötet: 500) változata is, azaz talán nem is Schiller „találmánya” a kifejezésben az 'áldás' elem használata, ő csak a kifejezés egyik variánsát alkalmazta versében.

Némileg leegyszerűsítő talán BÁRDOSINAK az az állítása is, amelyet a *disznók elé szórja a gyöngyöt* [*disznók elé gyöngyöt szór*] szólás ikonográfiai vonatkozásai kapcsán tesz: „Id. Pieter Bruegel „Flamand közmondások” című képén (1559, Staatliche Museen zu Berlin) a szólásnak valószínűleg a latin *margarita* 'gyöngy' és a francia *marguerite* 'margaréta' félrefordításán alapuló variánsát (a gyöngyök helyett virágok láthatóak) ábrázolja” (115). Valójában arról van szó, hogy Németalföldön létezett a kifejezésnek a *paarlen voor de zwijnen werpen* változat mellett *rozen voor de varkens strooien* variánsa is. Ez meglehetősen elterjedt volt, Bruegel festményén kívül számos falfaragványon, például templomi kórusok padjain is megörökítették. Bruegel tehát nyilván ennek a 'rózsákat szór a disznók elé' jelentésű változatnak a képi ábrázolását festette meg. Az ugyan lehetséges, hogy abban, hogy a 'gyöngyök' helyére 'rózsák' kerültek a kifejezésben esetleg szerepe lehet a *margaritas* félrefordításának is (erre RÖHRICH is utal, vö. 1992: 1148), de nem biztos, hogy pusztán ez lehet a komponensek cseréjének az alapja, hiszen a rózsák értékes, szép virágok, ennél fogva éppúgy nem a disznók elé valók, hogy azok lábukkal széttapossák őket. S furcsa az is, hogy ha pusztá félrefordítással van dolgunk, miért nem bukkannak fel olyan alakváltozatok is, amelyekben a *Margarite / Marguerite* 'margarétavirág' komponens szerepel.

A *dörmögő Dömötör* szólás szócikke szerint a „kifejezés Sebők Zsigmond *Mackó úr utazása és egyéb történetek* (1893) című gyermekregényéhez kötődik, melynek főszereplője az ügyetlen, kissé bárdolatlan Mackó úr. Később Dörmögő Dömötör néven folytatja tovább kalandjait: *Dörmögő Dömötör az országban* (1912) és *Dörmögő Dömötör utazása hegyen, völgyön meg a nagy ládával* (1913)” (118). Eltekintve most attól, hogy egy viszonylag ritka szólásról van szó (az MNSz nem is ad a keresőkérdésre találatot), a magyarázatban jó lett volna megemlíteni, hogy ez a mesefigura később egy ismert gyermekmagazin névadója lett. Az 1957-ben a Magyar Úttörők Szövetsége által alapított lap több kiadóváltást megélve a mai napig is megjelenik, s gyerekek tízezreinek volt kedves olvasmánya, így a kifejezés fennmaradásában és használatában biztosan ez is szerepet játszott.

Nyilvánvaló tévedés azonban a szótár következő állítása a *disznaja van* [*disznó szerencséje van*] szócikkben: „A középkori német lovászünnepélyeken és egyéb versenyjátékokon az utolsó díj általában egy malac vagy disznó volt. Aki ezt a vigaszdíjat nyerte, az egyrészt szerencsés volt, másrészt azonban – mivel utolsó lett a versenyben – szegyenkezve vitte haza az akkor divatos köpönyegéből ujjába rejtve az állatot” (115). Valójában nem *lovász*-, hanem *lovészünnepélyekről* (*Schützenfest*) van azonban itt szó (vö. RÖHRICH 1992: 1441). Itt

bizonyára elírással van dolgunk, hiszen a fenti megállapítás alapját feltehetően O. NAGY „Mi fán terem” című munkájának vonatkozó része képezi: „... a középkori német *l ö v é s z ü n n e p é l y e k e n* [én emeltem ki, F. T.] és más polgári versenyjátékokon az utolsó díj rendszerint egy disznó vagy malac volt” (114).

Még két apró megjegyzést teszek. A *szegény, mint a templom egere* címszóban a szerző a magyar szóláshasonlatnak számos más nyelvbeli megfelelőjét közli, megemlítve, hogy „a kép egyes nyelvekben az *egér*, másokban a *patkány* szóval rögzült” (129). Ezután be is mutatja kifejezés kilenc nyelvbeli megfelelőjét, de nem mutat rá arra, hogy a spanyol változatban (*más pobre que una rata [las ratas]*) nem szerepel a templom komponens. De talán ennél is fontosabb lett volna arra rámutatni, hogy a spanyol szóláshasonlatnak van egy *más pobre que un raton de ferreteria*, azaz ’szegény, mint a vaskereskedés egere’ variánsa is, ami humoros formában ugyanaz, mint a templom egere, hiszen ott sem talál az egér emészthető eledelt.

A *Majd, ha fagy* (/ *hó lesz nagy*) szócikkben a magyar kifejezés magyarázataiban olvashatjuk, hogy „Az európai nyelvek – ahogy a magyar is (vö. *majd, ha piros hó esik*) – különböző tréfás képpel élnek még a fenti ’soha’ jelentés kifejezésére: FR. *quand les poules auront des dents* [majd ha a tyúkoknak foga lesz], NÉM. *an Sankt Nimmermehr* [szent sohatöbbé napján], SP. *cuando las ranas críen pelo* [amikor a békáknak szőrük nő]” (152). Apróság, de meg kell említenem, hogy a német adatban az előljárószónak ebben az esetben *am* alakúnak kellene lennie, de ennél fontosabb, hogy a *Sankt Nimmermehr* alak csak egyes nyelvjárásokban fordul elő, a német köznyelvben erre a jelentésre az *am Sankt-Nimmerleins-Tag* fordulat a szokásos (vö. Duden 11. kötet: 606). S ha már említi a szerző a különböző tréfás fordulatokat, talán megemlíthette volna a saját szótárában ugyanezzel a jelentéssel szereplő, irodalmi nyelvi *ad Calendas Graecas* fordulatot is, amely arra utal, hogy „a görög naptár nem ismerte a *calendae* fogalmát, mely az ókori Rómában a hónap első napját és egyben az adósságok törlesztésének, valamint a kamat megfizetésének napját jelölte” (23).

Ilyen kisebb hibákat még találhatunk a könyvben, ezek azonban összességükben apróságok, s nem sokat vonnak le a kötet érdeméből. Csak üdvözölni lehet, hogy a szerző vállalkozott erre az összefoglaló szótárra, mert ezzel a korábbi szólásmagyarázó munkákhoz képest egy sokkal több címszót tartalmazó, ezekben az egymástól eltérő magyarázatok egyaránt bemutató szótár jött létre, amelyben egyben a szakirodalmi források is megtalálhatók az egyes szócikkek végén. Mindezzel BÁRDOSI nemcsak remek és érdekfeszítő olvasmányt adott az érdeklődő közönség kezébe, hanem – főként a még nem egyértelműen megfejtett szólásmondások esetében – a további gondolkodást is segítő forrásmunkát is biztosított a kutatóknak.

Irodalom

- BÁRCZI GÉZA – ORSZÁGH LÁSZLÓ (szerk.) (1966), A magyar nyelv értelmező szótára. I–VII. Akadémiai Kiadó, Budapest. = ÉrtSz.
- BÁRDOSI VILMOS (szerk.) (2003), Magyar szólástár. Szólások, helyzetmondatok, közmondások értelmező és fogalomköri szótára. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- BÉKÉS ISTVÁN (1977), Napjaink szállóigéi I – II. 2., javított, bővített kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND (szerk.) (1967–1976), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest. = TESz.
- BENKŐ, LORÁND (Hrsg.) (1993–1997), Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Band I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BERNÁTH BÉLA (1986), A szerelem titkos nyelvén. Erotikus szólások és egyéb folklórszövegek magyarázata. Gondolat Kiadó, Budapest.
- BÜCHMANN, GEORG (1995), Geflügelte Worte: der klassische Zitatenschatz. 40. Auflage. Neu bearbeitet von Winfried Hofmann. Ullstein Verlag, Frankfurt am Main [u. a.].
- DR. WORT (2014), I. Klappe zu, Affe tot – II. Mich laust der Affe. Woher unsere Redewendungen kommen. Rowohlt Taschenbuch Verlag, Reinbek bei Hamburg.
- DROSDOWSKI, GÜNTHER – SCHOLZE-SUBENRECHT, WERNER (Hrsg.) (2002), Der große Duden in zwölf Bänden. Herausgegeben vom Wissenschaftlichen Rat der Dudenredaktion. Bd. 11. Redewendungen. Wörterbuch der deutschen Idiomatik. 2., neu bearbeitete und aktualisierte Auflage. Dudenverlag, Mannheim – Leipzig – Wien – Zürich. = Duden.
- Duden = DROSDOWSKI – SCHOLZE-SUBENRECHT 2002.
- DUGONICS ANDRÁS (1820), Magyar példa beszédek és jeles mondások. I–II. Grün Orbán betűivel, Szeged.
- ERDÉLYI JÁNOS (1851), Magyar közmondások könyve. Nyomatott Kozma Vazulnál, Pest.
- ÉrtSz = BÁRCZI – ORSZÁGH 1966.
- EWUng = BENKŐ 1993–1997.
- FORGÁCS TAMÁS (2003), Magyar szólások és közmondások szótára. Mai nyelvünk állandósult szókapcsolatai példákkal szemléltetve. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- FORGÁCS TAMÁS (2014), Adalékok a szerencsétlen flótás és a megtanítja kesztyűben dudálni szólások eredetének kérdéséhez. Magyar Nyelv 110: 322–335.
- KERTÉSZ MANÓ (1922), Szokásmondások. Nyelvünk művelődéstörténeti emlékei. Budapest. (Reprint kiadása: Helikon Kiadó, Budapest. 1985.)
- KERTÉSZ MANÓ (1931), Szállóigék, szólásmódok. Magyar Nyelvőr 60: 11–13.
- T. LITOVKINA ANNA (2005), Magyar közmondástár. Közmondások értelmező szótára példákkal szemléltetve. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- MARGALITS EDE (1896), Magyar közmondások és közmondásszerű szólások. Kókai Lajos, Budapest.
- O. NAGY GÁBOR (1976), Magyar szólások és közmondások. 2. kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest.

- O. NAGY GÁBOR (1979), *Mi fán terem? Magyar szólásmondások eredete*. 3. kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest.
- RÖHRICH, LUTZ (1992), *Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten*. I–III. Herder Verlag, Freiburg – Basel – Wien.
- SIRISAKA ANDOR (1891), *Magyar közmondások könyve*. Válogatott magyar közmondások, példabeszédek, szólásmódok betűrendes gyűjteménye. Nyomatott Engel Lajos könyvnyomdájában, Pécs.
- SZEMERKÉNYI ÁGNES (2009), *Szólások és közmondások*. Osiris Kiadó, Budapest.
- TÓTH BÉLA (1895), *Szájruul szájra: a magyarság szálló igéi*. Athenaeum, Budapest. (Reprint kiadás: Akadémiai Kiadó, Budapest. 2002.)
- TRENCSENY KÁROLY (1900), *Együtt üvölt a farkasokkal*. Magyar Nyelvőr 29: 40–41.
- WANDER, KARL FRIEDRICH WILHELM (1867–1880), *Deutsches Sprichwörter-Lexikon*. Ein Hausschatz für das deutsche Volk. Brockhaus, Leipzig.

FORGÁCS TAMÁS

ERNST KAUSEN nyelvcsalád-könyveiről

Die indogermanischen Sprachen

Helmut Buske Verlag, Hamburg. 2012. XXXVI + 739 o.

Die Sprachfamilien der Welt. Teil 1: Europa und Asien

Helmut Buske Verlag, Hamburg. 2013. XXXV + 1039 o.

Die Sprachfamilien der Welt. Teil 2:

Afrika – Indopazifik – Australien – Amerika

Helmut Buske Verlag, Hamburg. 2014. XLIX + 1265 o.

Az utóbbi másfél évtizedben feléledni látszik folyóiratunkban egy régi „műfaj”, amely annotációszerű közleményekben hívja fel az olvasók figyelmét olyan kiadványokra, amelyek nem feltétlenül tűntek fel a kutatóknak, vagy éppen nehezen hozzáférhetőek (CSEPREGI 2000, 2012, VÁNDOR 2004). Ehhez csatlakozva kívántam szólni nagyon röviden azon könyvekről, amelyek a világ nyelvcsaládjairól, az azokon belüli csoportokról és az egyes nyelvekről tájékoztatják a nyelvészeket. Szükségesnek láttam nemcsak a viszonylag friss könyvekről szólni, hanem utalni akartam egyes korábbi összefoglalásokra is, hogy megkönnyítsem az érdeklődők munkáját. Természetesen nem remélhettem, hogy szólhatok minden releváns munkáról, hiszen jobbára csak esetlegesen sikerült az egyes tételekről tudomást szereznem, de talán így is segítségül szolgálhatott volna tervezett írásom (később esetleg még sort keríthetek rá).

Tudtommal talán az 1920-as évektől meglehetősen sok olyan kisebb-nagyobb könyv jelent meg, amely igyekezett számbavenni a világ nyelveit azok legfőbb jellemzőinek, rokonsági és egyéb kapcsolatainak rövid bemutatásával. Az utóbbi évtizedekben, különösen pedig a 21. század első másfél évtizedében látott napvilágot jónéhány olyan újdonság, amely arra törekszik, hogy releváns informáci-